

Ж.А.Манкеева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының лексикология
бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ РУХАНИ МӘДЕНИЕТТІҢ АРХЕТИПТІК СИПАТЫ

Аннотация: Ұлттық дүниетанымның нәр алатын ортасы әрі көрінер жері – ұлттық мәдениет. Мәдениет халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады. Әр мәдениетте дүние, қоршаған ортаға деген сан қилы көзқарас, түсінік қалыптасады. Себебі әр мәдениет заманына, діліне, моральдік нормаларына қарай адамға, өмір-өлімге, адамның іс-әрекетіне, сұлулыққа тағы да басқа әр халықтың басында бар негізгі құндылықтарға байланысты өзінің көзқарас жүйесін қалыптастырады. Міне, осы көзқарастың көрінетін, таралатын, сақталатын құралы – тіл. Мәдениетіміз бен тарихымызды қазақ тілінің қатпарларынан іздеп, ұлттымыздың адамзат мәдениеті аралығындағы орнын анықтау, оның рухани түбін біту үшін ұлттық тілге тереңдей үнілу ғылыми тұрғыдан дұрыс жол-бағыт екенін қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағыт пен лингвомәдениеттанымдық негіздер көрсетіп отыр.

Тірек сөздер: рухани мәдениет, антропоцентристік бағыт, прецеденттер, «әлем бейнесі», архетип, символдық сипат.

Ж.А.Манкеева

Заведующий отделом лексикологии Института языкознания
им. А. Байтұрсынова,
доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ КАЗАХСКОГО МИРА

Аннотация: Среда и место проявления национального мировоззрения - национальная культура. Культура проявляется в произведениях народа на протяжении тысячелетий, в них накапливаются духовные изыскания общества и личности, мудрость и нравственность народа. В каждой культуре формируются представления о мире, окружающем мире. Потому что каждая культура в зависимости от времени, ментальности, моральных норм формирует свою систему взглядов на человека, жизнь и смерть, поступки человека, красоту и другие основные ценности, существующие у каждого народа. С этой точки зрения язык - видимый, распространенный, сохраненный инструмент. В современном языкознании когнитивное направление и лингвокультурологические основы указывают

на то, что поиск нашей культуры и истории в казахском языке, углубление в национальный язык для определения места нашей нации среди человеческой культуры, познания ее духовного источника - это правильный путь с точки зрения науки.

Ключевые слова: духовная культура, антропоцентрическое направление, прецеденты, «образ мира», архетип, символический характер.

Z.A. Mankeeva

Head of the Department of Lexicology, Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of philological sciences, professor,
Almaty, Kazakhstan

ARCHETYPAL CHARACTER OF SPIRITUAL CULTURE IN THE LANGUAGE PICTURE OF THE KAZAKH WORLD

Abstract: The environment and place of manifestation of the national outlook is the national culture. Culture manifests itself in the works of the people for millennia, they accumulate the spiritual research of society and the individual, the wisdom and morality of the people. In each culture, ideas about the world, the surrounding world, are formed. Because each culture, depending on the time, mentality, moral norms, forms its own system of views on a person, life - death, human deeds, beauty and other basic values that exist in every nation. From this point of view, language is a visible, widespread, preserved instrument. In modern linguistics, the cognitive direction and linguoculturological foundations indicate that the search for our culture and history in the Kazakh language, deepening into the national language to determine the place of our nation among human culture, knowledge of its spiritual source is the right path from the point of view of science.

Key words: spiritual culture, anthropocentric direction, precedent, «image of the world», archetypes, symbolic character.

Тілдің табиғатын адамның мәдени, рухани, әлеуметтік психологиялық болмысымен, оның қимыл-әрекетімен ұштастыра талдаған қазақ ғалымдары соңғы кезде таным мәселесіне ерекше назар аударып, «ұлт пен тіл біртұтас» деген қағидаға сәйкес қазақ тіл білімінде антропоэзектік бағытты қалыптастыруда. Атап айтқанда, шынайы өмірдің қырсырын ұлттық ұжымға тән ой таразысынан өткізіп, сараптап, жинақтаған этномәдени ақпараттар мен мәліметтердің жадыда сақталған қор ретіндегі жүйесі тіл арқылы қабылданып, сондықтан ұлт болмысын танығатын тіл бірліктерін кешенді зерттеу өзекті мәселе ретінде тіл ғылымының өрісін кеңейтіп отыр.

Нақты айтқанда, қазіргі тілдің қызметін оны тұтынушының болмысымен сабақтас қарау дүниені тіл арқылы тұтастырып, «ғаламның тілдік бейнесін» сипаттайтын антропоэзектік парадигма кеңістігінде зерттеуді қажет етеді.

Осыған орай «адам өзінің әлемге деген көзқарасын, дүниетанымын, өзіндік «әлем бейнесін» тілдің қызметі арқылы қалыптастырады, ал әрбір тілдің ішкі өзгешеліктері бар болғандықтан, әрбір тіл өз ерекшелігімен «әлем бейнесін» өзгеше қалыптастырады», – деген антропоцентристік қағида *қазақ дүниесін, қазақ әлемін* сипаттаған қазақ тілі деректері арқылы дәлелдейді. Демек, қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай

таңбалық жүйе емес, ол – ұлттың рухани-мәдени айнасы. Олай болса, ондай жүйені зерттеуде дәстүрлі құрылымдық лингвистиканың мүмкіншілігі шектеулі екендігі байқалады.

Осымен байланысты тіл дағдылы қарым-қатынас құралынан гөрі таным құралы, таным көзі ыңғайында көбірек зерттеледі. Соған сәйкес халқымыздың рухани мәдениетінің мифтік, прецеденттік, паремиологиялық, фразеологиялық, этнографиялық т.б. атаулар түріндегі тілдік көріністерінің көбі эпостық жырларда, көне жазба ескерткіштерде, ақын-жыраулар мұраларында, мәдени-құжаттық сипатта сақталып, этномәдени контексте жаңғыртылады. Соның нәтижесінде олардың мазмұны халқымыздың рухани дүниесін сипаттайтын этнопедагогикалық дағдыларына өзіндік дүниетанымы мен құқықтық, қоғамдық нормаларына, өмір тәжірибелеріне қатысты құнды деректерді дәйектейтіні анықталады. Мысалы: *ала жіпті аттамау*, *ат құйрығын кесісу*, *құйрық-бауыр жесу* т.б.

Қазақтың дүниетанымында, философ-ғалым Ғ.Ақпанбек көрсеткендей, «ала жіпті пайдаланудың» өзіндік мәні бар. Лұқпан хакімнің айтуы бойынша, өмірде он жұп болады. Солардың бірі – *ақ пен қара* (ерекшелеген біз – М.Ж.). Есілген жіптің бір қабаты ақ, екінші қабаты қара болып келеді. Жіптің екі қабаты ажырамастай астасып, кезек алмасып, тығыз өріліп отырады. Бұл – тоқтаусыз ауысып келіп отыратын күн мен түннің белгісі. Сонымен қоса жалпы өмір мен тіршіліктің ишара тұспалды бейнесі болып табылады. Сондықтан да қазақ халқы ала жіпке киелі деп қарап, айрықша мән берген. Біреудің «ала жібін аттамау» деген сөз кісіге қиянат жасамау мағынасында қолданылады» [1].

Ал *ат құйрығын кесу* ұғымының қазақтың құқықтық жүйесіндегі мәнін С.Л.Фуко былай деп түсіндіреді: «Обрезывание у лошади хвоста расценивалось как некое колдовское, магическое действие, угрожающее жизни ее хозяина. Если после этого хозяин лошади или даже кто-либо из его сородичей умирал, то обрезавший хвост платил полный кун как убийца» [2].

Ал *құйрық-бауыр жесу* тіркесі, керісінше, елдің бірлігін, туыстығын, ымырала-суын сипаттап, екі жақты тұтастыруды мақсат ететін рухани мәдениеттің тілдік көрінісі. Қазақ тілінің онбестомдық сөздігінде *құйрық-бауыр жесу* тіркесіне мына-дай түсіндірме берілген: «Қазақ халқының келін түсіріп, қыз ұзатып құдаласуы барысында орындалатын тәрбиелік мәні зор дәстүрлердің бірі – құйрық-бауыр жесу. Құйрық-бауыр жесу қазақ дәстүрінде құда болудың заңды белгісі – құжаты болып бекітілген» [3, 267]. Бұл тіркестің этномәдени мазмұнының уәжін белгілейтін ата-бабаларымыздың ата кәсібі және сонымен байланысты күнделікті тұрмыс-тәжірибесінде дәлелденіп, символдық сипатқа ие болған деректердің коннотаттық сипаты. Мұндай рухани мәдениеттің архетиптік бейнесі ретіндегі сөз үлгілері тілдік қазынамыздың этномәдени қорында жетерлік. Мысалы, «Ер Төстік», шаңырақ, қазан, қамшы т.б.

Сонымен бірге елдік, этностық белгілердің көбі салттық мәдениеттің жеке сөз, иә сөз тіркестері түріндегі тілдік бейнесінде сақталған: *тұсау жесер*, *естірту*, *үкі тағу*, *иткөйлек* т.б.

Мысалы, рухани мәдениет лексикасының бір тармағы тіліміздегі өлімге байланысты айтылатын салттардың атауларымен байланысты. Қазақ ұғымында қайғылы қазаны орынсыз жерде айта салу, жеңіл-желпі жеткізу – мәдениетсіздік пен көргенсіздіктің белгісі. Қаза туралы хабарды тумаларына сыпайы сөйлеп, тұспалдап айтып жеткізу дәстүрін *естірту* дейді. Естіртуші адам өмірден көргені бар, сөзге шешен әрі ұстамды болу керек. Айтылатын ауыр жағдайды жұмбақтап, жұмсартып, шым-шымдап, адами ниетте жеткізеді.

Проф. Қ.Жұбанов бұл туралы: «Өлгенді естіртушілер де қазақта осы әдісті қолданады. Оларда адам атадан бастап, неше түрлі жұрт білетін ірі өлім, аянышты өлімнің бәрін санап келіп, аяғында мақсағының бетін бір-ақ ашады. Онда да бір өлімнің бар екенін сезесің де,

бірақ кім үшін айтылып отырғанын, кім өлгені белгісіз. Сол белгісіздіктің өзі тыншытпай, тындауға айдап салады. Бірақ бірқатарын тындамағаннан да зиян келмейді. Соңғы түйінін тындасаң, ұқсаң болады. Осыны тындауға, ұғуға алдыңғы қыстырма әңгімелердің өзі үлкен себеп болады» [4], – деп, ұлттық сипаттағы тіл қызметінің имплицитті сипатын атап көрсетеді.

Үкі тағуды қазақ тілінің онбестомдық сөздігінде былайша анықтайды: «Күйеу жігіттің әке-шешесі, туыстары құдаласқан күні қалыңдықтың баскиіміне үкінің жүнін тағып, қызды айттырып қойғанының белгісін жасауы. Үкі тағылған қыз сол күннен бастап айттырылған болып, оған басқалар құда түспейді» [5, 47].

Үкі тағу, иткөйлек сияқты рухани мәдениеттің этнотаңбалық уәжі олардың мифтік дүниетанымға сай тотемдік мәнімен байланысты.

Осы тектес көне тілдік деректер халқымыздың ұзақ этномәдени даму жолын, материалдық және рухани құндылықтарын, түп-тамырын неғұрлым тереңірек танудың бір құралы, маңызды таным тетігі ретінде зерттеледі.

Қазіргі қазақ қоғамындағы маңызды ерекше сипатқа ие болған ұлттық мүдделі мақсат – халық рухын, оның өзегі – мәдениетті жаңғырту. Мысалы, қазіргі күнде жана терминдік мағынаға ие болған *тұсаукесер* сөзінің қызметі оның архетиптік мағынасының қазіргі замандағы ассоциациялық жаңғыруы. Шын мәнінде, қазақтың рухани мәдениетінде *тұсаукесер* ұғымы «Сәби қаз тұрған соң тез жүріп кетсін деген тілекпен жасалатын ғұрып, ырым» [6, 441]. Ал қазіргі «алғаш рет таныстыру рәсімін» [сонда] білдіретін терминдік мағынасы тілдің өміршендік, мұрагерлік қызметін дәлелдейді.

Әрине, мәдениетті, рухани көріністерді бейнелейтін тіл, миф, өнер, дін және т.б. негізінде құрылатын семиотикалық жүйе. Бірақ көшпенді мәдениетінде, қазақ мәдениетінде рухани мәдениеттің таңбалық негізі, рәміздік жүйедегі ұлттың психологиясы, сакрализациясы негізінен тіл арқылы сипатталады. Сондықтан рухани мәдениеттің коммуникативтік, мұрагерлік табиғатына сәйкес оның ашық жүйе ретінде сақталуы, кейінгі ұрпаққа жетуі, жаңғыруы, танымы, игерілуі, жетілуінің тіл арқылы іске асағанын қазіргі тіл білімінің антропоэлектік бағыттағы зерттеулерінде қарастыру тиімді. Себебі ашық жүйе ретіндегі бір этностық (ұлттық) ұжымды мәдени коммуникацияның іске асырылу құралдарының дені, таңбалар жүйесі, рәміздер, әдет-ғұрыптар, материалдық өндіріс туындыларының өзі тіл арқылы қызмет етеді де, мәдениетті тарихи-әлеуметтік процесс ретінде сипаттайды. Сондықтан да қазіргі қазақ тіл білімінде қазақ этносының таным-парасатын, дүниетанымы мен мәдениетін тіл арқылы тану – ең маңызды мәселелердің бірі.

Демек, тіл – мәдениет дерегі, өйткені ол мәдениеттің құрастырушы бөлігі және тіл мәдениетті танудағы негізгі құрал, себебі ол арқылы біз мәдениетті меңгереміз. Себебі тіл мәдениеттің жалпы сипатын танытады, негізгі этномәдени ақпаратты жинайды, сақтайды және жеткізеді. Осыған сай тіл әрбір этникалық қоғамдастықта, бір жағынан, этностың мәдени өзгешелігінің факторы ретінде, екінші жағынан – тіл шеңберінде мәдениеттің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуын қамтамасыз етеді. Осылайша қазіргі келер ұрпақты бір тұтастырып, бүтіндікте байланыстырады.

Сонымен, антропоэлектік парадигма адам санасында қалыптасатын ақиқат дүниенің бейнесі арқылы сақталатын тілдік қорды зерттеуге мүмкіндік жасайды, себебі әрбір әлеуметтік жүйеде, ұлттық ұжымда, әрбір қоғамның өркениеттік даму барысында дүние бейнесі тілде өзіндік ерекшеліктерімен ажыратылып отырады. Олардың негізі тілдік санада концептуалдық жүйе арқылы құрылады және сезімдік қабылдаулар нәтижесінде жеке адамның танып-түсінген деңгейі мен дәрежесі бара-бара ұлттық сипатта тұтасады. Қоғам дамып, дүниенің қасиеттері одан әрі таныла бастаған сайын дүние бейнесінің мазмұны да өзгеріп отырады. Оның мысалын жоғарыда көрсетілген *тұсаукесер* сөзінің бастапқы

этнографиялық ұғымынан қазіргі таңдағы терминдік сипатқа ие болуынан көреміз. Антропоэлектік бағытқа сай тіл арқылы ұлт болмысын тануға ұмтылған қазақтың бүкіл зағтық және рухани мәдени атаулары мен ұғымдарының ұлт санасында этномаркерленіп, жадыда терең сақталу құбылысы анықталады.

Сондықтан, тіл этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті. Осымен байланысты қазіргі тіл білімінде антропоэлектік бағытқа сай ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде.

Соныңнәтижесіндеқазақэтнотанбаларыныңруханиұғымдарменырымтыйымдарды, наным-сенімдерді таңбалауда жиі қолданысқа түсетіндігі және олардың халықтың астырт санасында ұзағынан сақталатыны анықталады.

Сонымен, ұлттық дүниетанымның нәр алатын ортасы әрі көрінер жері – ұлттық мәдениет. Мәдениет халықтың мындаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады. Әр мәдениетте дүние, қоршаған ортаға деген сан қилы көзқарас, түсінік қалыптасады. Себебі әр мәдениет заманына, діліне, моральдік нормаларына қарай адамға, өмір – өлімге, адамның іс-әрекетіне, сұлулыққа тағы да басқа әр халықтың басында бар негізгі құндылықтарға байланысты өзінің көзқарас жүйесін қалыптастырады. Міне, осы көзқарастың көрінетін, таралатын, сақталатын құралы – тіл.

Сан ғасырлар бойы ұлттық болмыс пен рухани санаға сай қалыптасқан қазақ тілінің тілдік мұрасы осыны толық дәлелдейді. Қазақтың ғасырлар бойғы тарихының, наным-сенімінің, болмыс-тіршілігінің, шаруашылығының, дәстүрінің, мінез-құлқының, адамгершілік, сұлулық туралы түсінігінің энциклопедиясы іспетті тіліміздің өзегі – ұлттық дүниетанымның сақтаушысы, қазынасы ретіндегі қызметі. Мәдениетіміз бен тарихымызды қазақ тілінің қатпарларынан іздеп, ұлтымыздың адамзат мәдениеті аралығындағы орнын анықтау, оның рухани түбін білу үшін ұлттық тілге тереңдей үңілу ғылыми тұрғыдан дұрыс жол-бағыт екенін қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағыт пен лингвомәдениеттанымдық негіздер көрсетіп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ақпанбек Ғ. Қазақ халқының дүниетанымы. – Алматы, 1993. – 62 б.
- [2] Фуко С.Л. Обычное право казахов в XVIII – первой половины XIX века. – Алматы, 1981. – 102 с.
- [3] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он-бес томдық. 10-т. – Алматы, 2011. – 115 б.
- [4] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 110 б.
- [5] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он-бес томдық. 15-т. – Алматы, 2011. – 64 б.
- [6] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он-бес томдық. 14-т. – Алматы, 2011. – 32 б.